

Анаркул кызы К.

**АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ САН АТООЧТОРДУ
ОКУТУУ**

Анаркул кызы К.

**ОБУЧЕНИЕ ЧИСЛИТЕЛЬНЫХ В СОВРЕМЕННОМ
КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ**

Anarkul kyzy K.

**LEARNING NUMERALS NAME IN A MODERN
KYRGYZ LANGUAGE**

УДК: 83.235

Макалада кыргыз тилиндеги сан атоочтун маанилик жактан бөлүнүшүнө, алардын семантика-грамматикалык касиеттерине жана сан атоочтун түрлөрүнүн ар бирине таандык маанилик жана грамматикалык бөтөнчөлүктөрүнө байланыштуу маселелер каралат. Көп амалдуу сан атоочтордо ар башка амалдар колдонулгандыктан, чоң санды билгизген сөздөр менен кичине санды билгизген сөздөрдүн бири-бирине карата алган орду арифметикалык кайсы амалдын мурда же кийин колдонулгандыгына жана өзүнүн тутумунда канча сөздүн бар экендигине жараша аныкталат. Сан атоочтор мурдагы эмгектерге салыштырганда толугураак бөлүштүрүлгөн жана терминдери да туура берилген. Сан атоочтордун морфологиялык өзгөчөлүгүнө, жөндөлүшүнө, жакталышына көңүл бурулган. Мындан тышкары сан атоочтун айрым түрлөрүн жасоочу -ынчы, -ча, -оо, -өө мүчөлөрү жана сан атоочко жөндөмө мүчөлөрдүн уланышы көрсөтүлгөн. Сан атоочтордун лексико-семантикалык мүнөздөмөсү кеңири планда берилип, кээ бир сан атоочтор тектеш тилдер менен салыштырылган. Бул эмгекте сан атоочтор мурдагы эмгектерге салыштырганда толугураак бөлүштүрүлгөн жана терминдери да туура берилген.

Негизги сөздөр: кыргыз тили, сан атооч, морфология, жөндөмө категориясы, эсептик, иреттик, жамдама, чамалама, бөлчөк, топ, жөнөкөй, татаал.

В статье рассматриваются вопросы связанные классификации по значению имен числительных, их семантико-грамматические особенности, а также грамматические особенности видов имен числительных в кыргызском языке. При выделении многофункциональных числительных используются различные действия, а) количества б) числительных больших и малых величин по соотношению к арифметическим действиям. Имена числительные по сравнению с предыдущими исследованиями рассмотрены более подробно и расширена терминология. Большое внимание уделено морфологическим особенностям, особенностям склонения и изменению грамматических форм числительных. Кроме этого, рассмотрены окончание -ынчы и их особенности изменения в склонении. Лексико-семантические характеристики имен числительным дана в широком плане и сравнивается с другими родственными языками. В предлагаемой статье рассматриваются лексико-грамматические категории имени числительного кыргызского языка.

Ключевые слова: кыргызский язык, имя числительное, морфология, количественные, порядковые, собирательные, неопределенно-количественные, дробные, простые, сложные.

The article deals with the issues related to classifications by the value of the numerals' names, their semantic and grammatical features, as well as grammatical features of the types of numerals in the Kyrgyz language. When the multifunctional numerals are being used, various actions are used, a) the number b) of numerals of large and small magnitudes by the ratio to the arithmetic action. Names numerals in comparison with previous researches are considered more in detail and the terminology is expanded. Much attention is paid to morphological features, peculiarities of slope and change of grammatical forms of numerals. In addition to this, the ending -inch and the features of the change in the declension are considered. The lexico-semantic characteristics of names are numerically given in broad terms and compared with other related languages. In the present article, lexico-grammatical categories of the name of the numerative Kyrgyz language are considered.

Key word: Kyrgyz language, numerical name, morphology, quantitative, ordinal, collective, indefinite-quantitative, fractional, simple, complex.

Кыргыз тилинде сан атоочтор жөнүндөгү алгачкы илимий маалыматтар 1933-жылы жарыкка чыга баштаган. Изилдөөчүлөр: З.Бектенов, К.Бакеев, Ы.Бактыбаевдердин "Морфология" деген эмгегинде толук болбосо да маалымат берилип, маанисине карай эсептик, иреттик, жамдоо, чамалама, бөлүм сан деп бешке бөлүштүрүлгөн.

Андан кийин У.Асылбековдун педагогикалык окуу жайлары үчүн түзүлгөн морфологиясында сан атоочторду түзүлүшүнө карай жай жана курама сан деп, маанисине карай (эсептик, иреттик, жамдама, чамалама, бөлчөктүк) бешке бөлүштүргөн. Сан атоочтордун жөндөлүшүнө, жакталышына да көңүл бурулган. Сан атооч жөнүндө маалыматтар мектеп грамматикасынан орун алса, ага байланыштуу этимологиялык мүнөздөгү макалалар да пайда боло баштаган.

Ушулардын катарына К.К. Юдахиндин "Кыргызча үч – "беш" деген макаласы кирет. Мында кыргыздын ордо оюнунда жана балдардын чүкө оюнунда кездешүүчү "үч" деген эсептик сан "беш" деген мааниде колдонулушуна топтолгон.

Мында - "бирдин үчү (чүкө) - "беш" деген санды билдирет, ал эми "алты" деген санды "бирдин үчү бир чүкө" деген сөз айкаштары билдирет деп көрсөткөн.

Сан атоочтордун түрлөрү улам кийин чыккан

окуу китептеринде такталып, толукталып турду. Мурда анын беш түрү белгиленип келсе, 1951-жылдан тартып Д.Исаевдин авторлугу менен чыга баштаган кыргыз тилинин грамматикасында сан атоочтор түзүлүшүнө карай экиге (жөнөкөй жана татаал) маанисине карай алтыга бөлүштүрүлгөн: эсептик, иреттик -ынча, жандама -ча, -дай, -чакты, болчок - 1,2; топ - дан.

1968-жылы педагогикалык окуу жайларына арналып чыккан "Кыргыз тилинин грамматикасында" [С.Давлетов, Ж.Мукамбаев, С.Турусбеков. Фрунзе 1968] эсептик, иреттик, жамдама, чамалама, бөлчөк сан деп бешке бөлүштүрүп берилген. Топ санды "чынында топ сан дегенибиз - эсептик сан атоочтун чыгыш жөндөмөсүндөгү бир формасы гана" - деп, сан атоочтун түрүнө кошпогон.

Бул пикирге кошулуу кыйын, себеби эсептик сан атоочко чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсү уланьп, эсептик сандын маанисинде колдонгон учурлар да кездешет: "Саат экиден он минута өттү", "Жашы кырктан ашкан киши" деген мисалдардагы экиден, кырктан дегендер чыгыш жөндөмөсүндө турган эсептик сан атоочтор болуп эсептелет. Ал эми: "Катарга экиден тургула", "Алардын ар бири бештен дептер алышты деген сүйлөмдөрдөгү экиден, бештен деген сандар семантикалык боюнча топтоштурулуп, бөлүштүрүлгөн сандын эсебин, башкача айтканда, топ сандык мааниде колдонулуп турат. Ошондуктан бул тууралуу профессор Н.К.Дмитриев: "Бул топтогу сан атоочтор абстрактуу сандарды билдирип, заттарды бир өңчөй топторго бөлүп көрсөтөт", - деп туура айткан. Бул пикир Н.П.Дыренкова, А.Н. Кононовдор тарабынан да кубатталат [Н.К. Дмитриев, 1948; Н.П. Дыренкова, 1940; А.Н.Кононов, 1960].

Ушинтип, жалпы туркологиялык адабияттарда жана кыргыз тилинин грамматикаларындагы сан атооч, анын түрлөрү, уюштуруучу мүчөлөр, синтаксис кызматы жөнүндө кычкача жалпы түшүнүктөр мурда эле берилип келе жатканын көрөбүз. Бирок кыргыз тил илиминде негизги сөз түркүмдөрүнөн бири болгон сан атооч ушул учурга чейин лексико-семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик жагынан илимий планда атайын изилденген эмес эле. 1978-жылы Накин Омүралиевна Чечейбаева иликтеп изилдеген. Ошондойболсо да бүгүнкү күндө да изилдей турган жактары жок эмес. Мектептерде сан атоочторду (ыкмаларды) колдонуу жагы актуалдуу маселелерден экени талашсыз.

Мектеп программасына ылайык сан атоочторду окутуу башталгыч класстардан баштап эле программасына киргизилген. Айрыкча, 6-класстарга 16 саат бөлүнгөн анын ичинен топ сан атоочторго 1 саат бөлүнгөн. Ошол 1 сааттын ичинде окуучуларга жеткиликтүү жана түшүнүктүү сабак өтүү үчүн жаңы теманы өтүлгөн тема менен байланыштыруу да, жаңы теманы түшүндүргөндө, бышыктоодо жанычыл усулдарды пайдаланууну сунуштайбыз. Сабакты уюштурууда жагымдуу жагдай түзүү менен баштайбыз. Ал эми үй тапшырмасын текшерүүдө окуучуларды эки

топко бөлүп "билим таймашы" – усулун колдонобуз. 2 топко тең өтүлгөн темаларды кайталоо үчүн суроолор берилет. Тез, так, тура жооп берип, эң көп улай топтогон топ утушка ээ болот.

Суроолор топтому:

1. Сан атооч деп кайсы сөзтүркүмүн айтабыз?
2. Сан атооч түзүлүшүнө карай канчага бөлүнөт?
3. Сан атооч маанисине карай канчага бөлүнөт?
4. -оо, -өө мүчөлөрү аркылуу кандай сан атоочтор түзүлөт?
5. "Кичинекей бою бар, токсонкабат тону бар". Табышмактын жообун таап, сан атоочту анализдегиле?
6. "Алуучуга алтоо аз, берүүчүгө бешөө көп". Макалдын маанисин чечмелеп, сан атоочту чечмелеп, сан атоочту таап, кайсы түрүнө кирерин аныктагыла.
7. Чамалама сан атооч деген эмне?
8. "Кыздын кырк чачы улук". Макалдын маанисин чечмелегиле жана сан атооч сөздү тапкыла.
9. -ынчы мүчөсү кайсы сан атоочту түзөт?
10. Алам жумуштан бештер чамасында келди. Сан атоочту тапкыла.

Жаны теманы түшүндүрүүдөн мурда кыска жана нуска айтылган жомоктордон баян кылабыз. Бул жерде тарбиялык максатты да өз ичине камтып, адабият сабагы менен байланышат. Окуучулар тексттин мазмуну боюнча талдашат: Жалкоолук жана эмгекчилдик сапаттар жөнүндө окуучулар өз пикирлерин, жомоктогу каармандарга карата бааларын кыскача айтышат.

Андансоң, текстте кездешкен сан атоочторду доскага жазабыз. (Доскага таблица илинет)

Эрежелерин айтуу:

Бир өңчөй заттардын канчадан бир топко бириктирилгенин билгизип, эсептик санга чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсүн жалгоо аркылуу пайда болгон сан атоочтор топ сан деп аталат: экиден, үчтөн, төрттөн, ондон, он-он бештенжана башкалар [4].

Бир өңчөй заттарды же нерселерди бөлүп-бөлүп топтоштуруу, чогултуу маанисинде айтылып, алардын так эмес санын билдирген сан атоочтор топ сан деп аталат. Топ сандар чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсүнүн эсептик сан атоочторго жалгануусу аркылуу уюшулат. Ошондуктан аларга сан атоочтун чыгыш жөндөмөдөгү суроосу берилет-канчадан? [Ибраим Абдувалиев "Кыргыз тили" Бишкек, 2003].

Сан атоочтун бул түрү бир өңчөй заттардын топтоштурулуп тең бөлүнгөн санын билдирип, "канчадан" деген суроого жооп берет. Кыргыз тилинде топ сан эсептик сан атоочко чыгыш жөндөмөсүнүн -дан мүчөсүнүн жалганышы менен жасалат. [Накин Омүралиевна Чечейбаева "Кыргыз тилиндеги сан атоочтор" Фрунзе, 1978].

1. Демек, заттын топ-тобу менен көрсөтүп, канчадан? нечеден? Деген суроолорго жооп берүүчү сандар топ сан деп аталат.

Мисалы: бештен, ондон, жыйырма бештен, эки-экиден, он-ондон ж.б.

2. Топ сан түзүлүшү боюнча жөнөкөй жана

татаал болот. Эгерде топ сан түзүлүшүнө карай татаал болсо, чыгышжөндөмөсүнүн - дан мүчөсү эң аяккы санга же экөөнө тең улана берет.

Мисалы: үч-үчтөн, төрттөн-бештен ж.б.

3. Топ сандар сүйлөм ичинде бышыктоочтук милдетти аткарат.

Мисалы: Ар бир столго экиден отурдук.

Өтүлгөн теманы бышыктоо үчүн көнүгүү иштетебиз.

220-көнүгүү

(Көнүгүүнүн шарты түшүндүрүлөт).

Шарты:

Көчүрүп жазып, топ сандарды аныктагыла. Топ сан кайсы мүчө аркылуу уюшулду, түзүлүшү боюнча кандай жана кайсы сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарды?

Үлгү: 1.

Беш-бештен сом пул алып,

Пейли кетти Акматтын.

Алтыдан сом пул алып,

Акылы кетти Акматтын.

Ал эми тыныгуу мезгилинде ар кандай математикалык баш катырма табышмактарды берип, мындай усулдарды пайдалануу менен биз окуучулардын логикалык ой жүгүртүүсүн өстүрүүгө өбөлгө түзө алабыз. Бул жерде математика сабагы менен байланышып, өнүктүрүүчүлүк максатты өз ичине камтыйт.

Мисалы: Эки ата, эки бала өз ара үч алманы бөлүшүп жегенде, алардын ар бирине бирден алма тийди. Кантип үч алма ар бирине бирден тиет? (Жообу: Алар үчөө эле: чоң атасы, атасы, баласы)

Өтүлгөн тема таблица аркылуу, карточкалар аркылуу дагы бир ирет бышыкталат.

Үйгө тапшырма:

1. Топ сандар (оозеки)

2. Көнүгүү (шарты түшүндүрүлүп, үлгү көрсөтүлөт).

3. Топ сандар катышкан макал-лакаптардан, табышмактардан таап келүү.

Билимин баалоо: Көрсөткүчтөргө ылайык жана талапкерлердин пикирин эске алуу менен билими бааланат жана бааларга комментарий берилет.

Биз практика жүзүндө эки жылдан бери сан атоочторду окутууда жаңычыл усулдарды колдонуунун үстүндө иш жүргүзүп келебиз. Натыйжада, студенттерден мындай өзгөчөлүктөрдү байкадык: Түзүлүшү, жасалышы, сүйлөм ичинде аткарган синтаксистик милдети жөнүндө түшүнүгүн кеңири айтып, өз алдынча мисал келтире алат. Ошондуктан кандай гана тема болбосун бүгүнкү күндүн талабына ылайык, жаңычыл усулду пайдалануу менен сабак өтүү студенттердин кабыл алуусуна жана мыкты өздөштүрүүсүнө шарт түзөт.

Сан атоочтун жазуу эрежелери.

Жөнөкөй сандар айрым жазылат. Мисалы: бир, эки, он, жыйырма, отуз, кырк, алтымыш, сексен, токсон, жүз, миң.

Төмөнкү эсептик сандарда эки “л” катар жазы-

лат: миллион, миллиард, триллион, триллиард.

Иретти көрсөтүүчү сандар цифра аркылуу берилсе, цифра менен кийинки сөздүн ортосунда дефис коюлуп, -ынчы, -нчы мүчөсү жазылбайт: 5-класс, 1999-жыл 10-катар ж.б.

Иреттик сандар рим цифрасы аркылуу берилсе, дефис коюлбай, бөлөк жазылат. Мисалы: IV класс, XXI кылым, X глава.

-оо, -өө мүчөсү сан атоочтор менен бирге жазылат да, аягы үндүү менен бүткөн сөздөргө уланганда, үнгүнүн аягындагы үндүү түшүп калат. Мисалы:

эки+өө=экөө, алты+оо=алтоо, жети+өө=жетөө.

Сан атоочтордун синтаксистик кызматы.

Ээлик (затташып): Экөө барды, үчөө келди. Бешинчилер тарашты.

Баяндоочтук: Мен он үчтөмүн. Атам кыркта. Асыл жетиде.

Аныктоочтук: Беш киши келди. Жүздүн жарымы - элүү.

Толуктоочтук: Саат ондордо келем. Ондун онго кошсо жыйырма.

Бышыктоочтук: Ал эки келди. Биринчи сыйландым.

Кыргыз тилинин кептик корунда, башка тилдердегидей эле, сан атоочтор байыркы убактардан тартып ушул күнгө чейин жыш колдонулуп келет.

Сан атоочтун илимий жактан иликтенип, өзүнчө сөз түркүмү катары көрсөтүлүшү жалпы тил илиминде байыркы тил илиминин мурастарында эле белгиленип келгени менен, түркологиялык адабияттарда алгачкы маалыматтар орто кылымдагы эмгектер менен катар XVIII-XIX кылымдардагы алгачкы адабияттарда, ал эми кыргыз тил илиминде Улуу Октябрь революциясынан кийин илимий грамматикаларда бериле баштаган.

Сан атоочтор өзүнчө маанилик жана грамматикалык өзгөчөлүктөргө ээ болгон, толук маанилүү, атоочтук сөз түркүмү болуп эсептелет.

Кыргыз тилинде сан атоочтор маанилик жактан алты түргө бөлүнөт жана алардын бири-бирине тыгыз байланышкан семантикалык-грамматикалык касиеттери менен катар, ар биринин өзүнө тиешелүү маанилик жана грамматикалык бөтөнчөлүктөрү бар.

Сан атоочтордун башка сөз түркүмдөрүнөн өзгөчөлөнгөн касиеттери катары сандык маанини туюндурушу, тилде даяр материал катары жашашы, башка сөз түркүмдөрүнөн жасалбастыгы, өзүнө тиешелүү грамматикалык категориялардын жоктугу, эсептик сан атоочтордун түздөн-түз катышы менен гана сан атоочтун башка түрлөрүнүн жасалышын эсептейбиз.

Сан атоочтор сандык түшүнүктү билдирип, абстракттуу мааниге ээ болуп турган учурларда да, затташып келген учурларда да жөндөмө мүчөлөрүн кабыл ала берет. Бул эки өзгөчөлүктү бири-бири менен чаташтырбоо керек. Биринчи учурда аларды затташкан сан атоочтор деп атоого болбойт, анткени аларда

конкреттүү заттык түшүнүк жок, абстракттуу мааниге ээ болгон сандык түшүнүк гана бар. Мисалы: Онго отузду кошсо, кырк болот. Экиге экини кошсо – төрт.

Ал эми экинчи учурда аларды затташкан сан атоочтор деп колдонобуз, анткени мында конкреттүү аныкталгыч бар. Эки колдонобуз, анткени мында конкреттүү аныкталгыч бар. Мисалы: Эки көчөдөн өтүп, үчүнчүсүнө жакындай бергенде, туура туштан жаркыраган чоң лампа көзгө урунду. Жетинчилер экскурсияга чыгышты.

Сан атоочторду жана алардын түрлөрүн окутууда кыргыз тили менен айкалыштырып тыгыз байланыштырып, практика менен айкалыштырып өтүү максатка ылайыктуу.

Сан атоочторду, алардын маанилик түрлөрүн үйрөтүүдө ар түрдүү салттуу жана салттуу эмес, усулдарды: мисалы, Венндин диаграммасы, криптограмма, оюн, мээге чабуул, карточкалар менен иштөө, кластер, инсерт, Блумдун таажыгүлү, суроо-жооп, тест ж.б. усулдарды кеңири колдонууга болот.

Адабияттар:

1. Абдулдаев Э., Давлетов С. ж.б. Кыргыз тили. Пединституттардын педагогикалык факультеттери үчүн окуу китеби. - Фрунзе: Мектеп, 1986.
2. Грамматика киргизского литературного языка. Часть 1. Фонетика и морфология. - Фрунзе: Илим, 1987.
3. Гордлевский В. А. Числительное 50 в турецком языке: К вопросу о счете в турецких языках. - Известия АН СССР. - Вып. 3-4. - №4. - 1945.
4. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. - Фрунзе: Мектеп, 1980.
5. Дыйканов К. Кыргыз тилинин таблицалары. - Фрунзе: Мектеп, 1971.
6. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. - Л.: Наука, 1980.
7. Кудайбергенов С. Сын атооч, сан атооч жана буларды мектепте окутуу. - Фрунзе, 1960.
8. Кудайбергенов С. Способы образования сложных числительных в тюркских языках. - Известия АН Кирг. ССР. - №6. - 1979.
9. Кудайбергенов С. Наименование единиц числительных в тюркских языках. / Китепте: Вопросы киргизской терминологии. - Фрунзе: Илим, 1981.
10. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы 1-бөлүк. Фонетика жана морфология. - Фрунзе: Илим, 1980.
11. Кыргыз тилинин грамматикасы. Морфология. - Фрунзе, 1964.
12. Малов С.Е. К изучению турецких числительных. Китепте: 15-летию научной деятельности академика Н.Я. Марра. - Л., 1935.
13. Матвеев Т.М. Некоторые особенности чувашских числительных. / Китепте: Вопросы чувашского языка, литературы и искусства. - Чебоксары, 1960.
14. Оролбаева Н. Словообразование числительных в казахском языке. - Алма-Ата, Гылым, 1974.
15. Самойлович А.Н. Турецкие числительные количественные и обзор попыток их толкования. / Китепте: Языковедные проблемы по числительным. Т. 1. - Л., 1927.
16. Серебrenников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Учебное пособие для вузов. - Баку: Маариф, 1979.
17. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Наука, 1988.
18. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. Фрунзе: Кырмам-бас, 1934. (Латын ариби менен).
19. Чечейбаева Н. Сан атооч. Мугалимдер газетасы. 15-июнь, 1969.
20. Чечейбаева Н. Жамдама субстантивдешкен сан атоочтор. Китепте: Кыргыз тили боюнча изилдөөлөр: Жаш окумуштуулардын макалалар жыйнагы. - Фрунзе, 1970.
21. Чечейбаева Н. Сан атоочтор катышкан фразеологиялык бирдиктер. Китепте: Кыргыз тили боюнча изилдөөлөр: Жаш окумуштуулардын макалалар жыйнагы. - Фрунзе, 1970.
22. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). - Л.: Наука, 1977.

Рецензент: к.филол.н., доцент Пахыров К.